گوڤارازانكويا دهوك، پەربەندا:22، ژمارە:1، (زانستێن مروڤايەتى وكومەلناسى)، بپ22-41، 2019
https://doi.org/10.26682/hjuod.2019.22.1.28

شروڤەكرنا بنەماييێن زانستى د فەرهەنگسازيا كورديدا
(فەرهەنگا جوودى وەكو نموونە)

د. سليمان اسماعيل رجب و د. ارا على احمد و د. هدى عبدالقادر قاسم
پشكا زمانێ كوردى، كوليژا زمانان، زانكۆيا دهۆكێ،هەرێما كوردستانێ-عێراق

((مێژوويا وەرگرتنا ڤەكولينى: *6*چريا دووێ، *2018*، مێژوويا رەزامەنديا بەلاڤكرنێ:*21*كانوينا دووێ، *2019*))

پوختە

فەرهەنگسازى بۆ هەر زمانەكێ بابەتەكێ هەرەگرنگە بۆ دانەناسينا وى زمانى و پاراستنا وى ، ب تايبەت ئەگەرفەرهەنگ يا دوو زمانى بيت، سەرەرايێ ڤان ئەركان پێدڤيايەتيەكا گرنگە بۆ كارێ وەرگێرانێ، لەورا دڤێ لێكولينێدا سەرەرايێ باسكرنا زانستێ فەرهەنگێ، جۆرێن فەرهەنگان، پێناسێن فەرهەنگێ وديارکرنا بنەماييێن زانستييێن فەرهەنگان، هەولەكا زانستيە بۆ پتر ناساندن و دياركرنا كێموكاسييێن فەرهەنگان ژلايێ رۆخسار و ناڤەرۆكێڤە د ناڤ زمانێ كورديدا، تاكو ببيتە بنەمايەكێ زانستى بۆ فەرهەنگسازيا كوردى كوبۆ ڤێ مەرەمێ فەرهەنگا دوو زمانيا جوودى وەك نموونە هاتيە وەرگرتن.

كليلێن ڤە لێكۆلينێ:(فەرهەنگسازى، فەرهەنگ، فەرهەنگا جوودى، لێكسيكۆلۆژى، لێكسيكۆگرافى)

پێشەكى

فەرهەنگسازى ئێك ژ چالاكيێن زمانيە كوئەڤرو د زۆربەيا زمانێن جيهانيدا ب مفا وەرگرتن ژ شێوێن زانستى دهێتە ئەنجامدان، بەلێ هەتا نوكەژى د زمانێ كورديدا فەرهەنگسازى نەشيايە خۆ دگەل پيڤەرێن زانستييێن جيهانيدا بگونجينيت، چونكى د ناڤ فەرهەنگسازيا كورديدا گەلەك كێماسى هەنە، هندەك ژ وان بۆ چاوانيا دروستكرنا فەرهەنگان و هندەكێنديژى بۆ نەبوونا زانيارييێن زانستى دڤى بواريدا دزڤرن، ژبەر وێ چەندێ د ڤێ لێكولينێدا دێ هەولدەين ب پشت بەستن ب بنەماييێن زانستى و زمانڤانى، شێوەكێ زانستيتر بۆ فەرهەنگسازيا كوردى بدەينەدياركرن.

1.ناڤونيشانێ لێكۆلينێ:ئەڤ لێكۆلينە ل ژێر ناڤونيشانێ شروڤەكرنا بنەماييێن زانستى د فەرهەنگسازيا كورديدا (فەرهەنگا جوودى وەكو نموونە) هاتيە ئەنجامدان.

2. رێبازا لێكۆلينێ:ئەڤ لێكۆلينە ل دويڤ رێبازا وەسفى شروڤەكارى هاتيە ئەنجامدان.

3.سنۆرێ لێكۆلينێ:لێكۆلينا مە د ئاستێ فەرهەنگسازييێدايە ئانكو ئاستێ زمانڤانييێ ب

https://doi.org/10.26682/hjuod.2019.22.1.28

تايبەتی زمانڤانيا پراكتيكيە ولايەنێ پراكتيكی لسەر فەرهەنگا جوودی هاتيە ئەنجامدان.

4. گرنگييا بابەتی:د بابەتێ فەرهەنگسازيا كورديدا سەرەرای وان كێماسی و لاوازيێن د فەرهەنگێدا هەين، چ ژلایێ تيوری و چ ژ لایێ پراكتيكيڤەژی لێكۆلينێن پێدڤی لسەر نەهاتينە ئەنجامدان، لەورا گرنگيا لێكۆلينێ د وێ چەنديدايە كو تنێ لايەنێ تيوريێ فەرهەنگسازيێ بخوڤەناگريت، بەلكو ل سەر فەرهەنگەكا كوردی يا نوی هاتيە پراكتيكرن.

5. پشكێن لێكۆلينێ:ژبلی پێشەكی و ئەنجامان، لێكۆلين چەند تەوەر و سەرەبابەتان بخۆڤەدگريت، د تەوەرێ ئێكێدا: زانست، پێناسەو جورێن فەرهەنگان هاتينە بەحسكرن.تەوەرێ دوويێ بەحسێ بنەماييێن زانستی بۆ دروستكرنا فەرهەنگان دكەت و تەوەرێ سێيێ: ئەڤان سەرە بابەتان بخۆڤەدگريت: فەرهەنگا جوودی، هەلسەنگاندنا فەرهەنگا جوودی ژ لایێ رێخسار و ناڤەرۆكيڤە.

تەوەرێ ئێكێ

1.1زانستێ فەرهەنگێ:

لگەل گەشەكرنا لێكۆلينێن زمانڤانی، هەر ئاستەكێ زمانی بوويە خودان زانستەكێ گرێدای ب وی ئاستيڤە، بۆ نموونە ئاستێ دەنگسازی زانستێ دەنگايە، وشەسازی زانستێ پەيڤايە، رێزمان رستەسازييە، لەورا پێدڤی بوو لقەكا تايبەت ب فەرهەنگێڤە پەيدابيت[1].فەرهەنگسازی مەبەست ژێ چێكرنا فەرهەنگێيە، ئەوژی ب رێكا كومكرنا يەكێن وێ و كومكرنا ناڤەرۆكا وانە و دانانا دەروازا و لێكدانا وان و رێكخستنا دەقێن وێ و ناڤەرۆكا وان و روونكرنا ئەركێ زانستی و پراكتيكی، ئەو ئامرازەكە و هۆيەكە بوارێن پەروەردەيی و وانە گوتنێ و شارستانی و ئابوری و جڤاكی پشتبەستنێ پێ دكەن[2]. هندەك زانايێن زمانی و فەرهەنگێ، ئەڤی زانستی دابەشی دوو لقێن سەرەكی دكەن، وەكو (حلمی خليل)، ئەوژی: زانستێ فەرهەنگێ يێ تيوری (lexicology)، و هونەرێ چێكرنا فەرهەنگان (lexicography)[3].(علی القاسمی) ب دوو تێرمێن جودا ناڤكرينە، ئەوژی: زانستێ فەرهەنگان، چێكرنا فەرهەنگان[4]. (محمد الركيك) تێرمەكێ ديتر بۆ تێگەهێ (lexicography)دادنيت و دبێژيت: ئەم وەسان دبينينكو نێزيكترين تێرم بۆ (lexicography)،(فەرهەنگسازی)(القاموسيە)يە، ئەو روونتر و واتادارترە ژ تێرمێن ديتر، بەرامبەری زانستێ فەرهەنگان (lexicology)، ئەوێ گرنگيێ ددەتە لايەنێ تيوريێ گرێدای ب دوزێن فەرهەنگێڤە،(lexicography)بەرەڤ لێكۆلينا بوارێ پراكتيكێ فەرهەنگانڤە دچيت، فەرهەنگسازی (قاموسيە) وەكو تەكنيكەكە و چێكرنەكە مەبەست ژێ چێكرنا فەرهەنگايە كو (قاموسيە) خودان دوو ئاستدبيت ئەوژی تيوری و پراكتيكی، تيۆری مەبەست ژێ بنەما و دوزێن تيوريێن فەرهەنگسازييە ئەوێن زانايێ

https://doi.org/10.26682/hjuod.2019.22.1.28

فەرهەنگسازيێ ئاماژێ پێددەنو ژ وی ژی ئاستێ دووێ دەستپێدکەت و وەکو چوارچووڤەکێ تيوری پشتبەستنێ پێ دکەتد بوارێ ئامادەکرنا فەرهەنگێ و پراکتیکێدا یێ مەبەست ژێ چێکرن یان تەکنیکا فەرهەنگساز وەکو رێباز بۆ بەرهەڤکرنا فەرهەنگان بکاردهینیت[5].

لیکسیکۆلۆژی: زانستەکە لێکۆلینێ ل بێژەیێن زمانی ژ لایێ رۆخسار و ناڤەرۆکێڤە دکەت، هوسا لسەر ڤێ بنیاتی زانستێ لیکسیکۆلۆژی وەکو زانستەکێ زمانی یێ گرێدای ب کۆمەلگەهـ و شارستانیەتێڤە، ئارمانجا وی بکارهینانا بێژەیان و تێگەهانە، هەتا هندەك دبینن، کو ئەو زمانڤانیا هەڤچەرخا بکومە یا زانستێن وێ دەنگسازی و وشەسازی و رستەسازی و واتاسازی و رەوانبێژی و شێواز[6]. لیکسیکۆلۆژی گرنگیێ ددەتە بێژە یان پەیڤێن زمانەکێ دیارکری یان کومەکا زمانان، ژ لایێ رۆخسار و ناڤەرۆکێڤە، ژ لایێ رۆخساریڤە ئەو لێکۆلینێ ل رێکێن داتاشینێ و رێژێن جۆراوجۆر و واتایاڤان رێژا ژ لایێ ئەرکێ رێزمانیڤە دکەت، هەروەسا لێکۆلینێ ل ئیدیۆمان و رێکێن پێکهاتنا وان دکەت، و ژ لایێ واتایێڤە، ئەو لێکۆلینێ ل پەیوەندیێن واتایی دناڤبەرا پەیڤاندا وەکو هەڤواتا، هەڤبێژ، فرەواتا، ... هتد، دکەت[7]. سەبارەت چێکرنا فەرهەنگان، زمانڤان (علی القاسمی)دبێژیت: فەرهەنگسازی پێنج پێنگاڤێن بنەرەتی بخۆڤەدگریت، ئەوژی: کومکرنا پێزانین وراستیان، هەلبژراتنا دەروازان، لێکدانا دەروازان ل دویڤ سیستەمەکێ دیارکری، تۆمارکرنا بابەتان (مواد)، پاشی بەلاڤکرنا ئەنجامێن دوماهیێ و ئەو ئەنجامێن دوماهیێ فەرهەنگە[8]. بۆ راڤەکرنا سروشتێ ئەوێ پەیوەندیا دناڤبەرا زانستێ فەرهەنگان (lexicology) و هونەرێ چێکرنا فەرهەنگان (lexicography)دا هەی، (ئیگۆر میلچۆك) ئەڤێ پەیوەندیێ وەسفدکەت کو ئەڤان هەردوو زانستان ب فیزیایێ و ئەندازیاریێ وەك یەك دکەت، ئەوژی: فیزیا وەکو لیکسیکۆلۆژییێ زانستەکێ تیۆرییە گرنگیێ ب دارژتن و بدەستڤەهاتنا یاسایێن گشتییێن لڤینێ و هێزێ و تشتان و راکێشانێ ددەت، بەلێ ئەندازیاری ئەوا ب چێکرنا فەرهەنگان لێکچواندی، گرنگییێ پراکتیکرنەکا مەیدانی و پروسێسا ئاڤاکرنا توخمان و چێکرنا فروکان ددەت، ژ ڤێ لێکچواندنێ یان ب ڤێ هاوکێشێ د شیاندایە زانستێ فەرهەنگان، لیکسیکۆلۆژی ب دیتنا (میلچۆکی) وەکو تیورەك بهژمێرین کو ب بنیاتێ تێگەهان و ئامرازان بۆ چێکرنا فەرهەنگان دهژمێریت کو رادبیت ب پراکتیکرن و بجهینانێ[9]. ئەو فەرهەنگا هاتیە بەرهەڤکرن بۆ خوێندەڤان و لێکۆلەرێ بسپۆر، ئەنجامێ یەکتربرییا بابەتییە دناڤبەرا لایەنێ تیوریێ لیکسیکۆلۆجی نواندنا وی دکەت، و لایەنێ پراکتیکیێ چێکرنا فەرهەنگان نواندنا وی دکەت، هوسا چێکرنا فەرهەنگان پشتبەستنێ ب لیکسیکۆلۆژییێ دکەت، بەلێ ئەو هەردوو نە ئێك تشتن[10].

گوڤارازانكويا دهوك، پەربەندا:22، ژمارە:1، (زانستێن مروڤایەتی وكومەلناسی)، بپ22-41، 2019
https://doi.org/10.26682/hjuod.2019.22.1.28

1 .2.پێناسێن فەرهەنگێ[11]:

رۆژئاڤا دوو تێگەهێن بنەرەتی ژ ئێكجوداكرینە، ئەوژی: كومەكا بێ سنوڕ ژ پەیڤێن زمانی ئەوێن تايبەت ب كۆمەلگەهەكا دیاركریڤیە كو زمانڤان دبێژنێ (lexicon) و ب فەرەنسی دبێژنێ (lexique) و تێگەهێ دووێ كومەكا پەیڤێن هەلبژارتی ئەوێن لێكدای د پەرتووكەكێدا لێكدانەكا دیاركری، لگەل پێزانینێن زمانی، یان ئینسایكلوبیدی، ئەوە ئەوا دبێژنێ (dictionary) دەمێ زمانڤانێن عەرەبێن هەڤچەرخ ئەڤ جیاوازیە دناڤبەرا هەردوو تێگەهان زانی، هندەك ژ وان مفا ژ وان هەردوو بێژەیێن هەڤواتا وەرگرت، ئەوژی (معجم) و (قاموس)، یێ ئێكێ تەرخانكر بۆ تێگەهێ ئێكێ و یێ دووێ بۆ تێگەهێ دووێ[12].

– پەرتووكەكە پەیڤێن هەلبژارتی تێدانە لدویف ئەلفابێیا زمانی هاتینە ڕێزكرن، لگەل شروڤەكرنا ڕامانا وان، یان هندەك پێزانینێن گرێدای ب وانڤە، چ ئەو شروڤەكرن و پێزانین ب هەمان زمان بن یان ب زمانەكێ دیتر هاتبنە دان[13].

– پەرتووكەكا ژێدەرە، پەیڤێن زمانەكی یان پتر كرینە لیستەك، باهراپتر لدویف ئەلفابێیا زمانی ڕێزكرینە، لگەل دانا پێزانینان سەبارەت ڕێنڤیس، دركاندن، پێزانینێن ڕێزمانی، واتا، مێژوو، بكارهێنان[14].

1 .3.جۆرێن فەرهەنگان:

ئەو فەرهەنگێن د هەمی زمانێن جیهانێدا هەین ب ئەڤێ پۆلینكرنێ دهێنە دابەشكرن، ئەوژی[15]:

1. خالا دەستپێكی:– فەرهەنگێن بێژەیان (الالفاظ)
- فەرهەنگێن بابەتان (واتایی)

2. ڕێكا ڕێزكرنێ (لێكدان) :– ئەلفابێ لدویف پیتێن دەستپێكێ
- ئەلفابێ لدویف پیتێن دوماهیێ
- دەنگی
- مۆرفۆلۆژی (لدویف پێكهاتا)
- بابەتی (فەرهەنگێن بابەتی)

3. گشتی و تایبەتی:– فەرهەنگێن گشتی
- فەرهەنگێن تایبەتی، ئەوژی:
- داتاشین
- پەیڤێن خۆمالی
- دەوروبەری
- هەڤواتا
- كەسایەتی یان دەق
- فەرهەنگ بۆ دركاندنێ
- زارەك یان زاران
- فەرهەنگەكا بسپۆر ... هتد

4. هژمارا زمانان: – ئێك زمانی
- فرەزمانی

5. تەمەنێ بكارهێنەران:– فەرهەنگا زاروكان
- فەرهەنگا بچویكان
- فەرهەنگێن بەری زانكۆیێ
- فەرهەنگێن زانكۆیێ
- فەرهەنگا مەزنان

6. قەبارێ فەرهەنگێ : – فەرهەنگا مەزن
- فەرهەنگا ناڤین

گوڤارازانكويا دهوك، پەربەندا:22، ژمارە:1، (زانستێن مروڤایەتی وكومەلناسی)، بپ22-41، 2019
https://doi.org/10.26682/hjuod.2019.22.1.28

- فەرهەنگا پوختەکری
- فەرهەنگا بەریکێ
7. دەمێ فەرهەنگێ : – فەرهەنگا هەڤچەرخ
- فەرهەنگا مێژوویی
- فەرهەنگ بۆ دەمەکێ بسەرڤەچووی
8. ئارمانج :– وەسفی
- پیڤەری
9. جۆرێ بکارهێنەرێ فەرهەنگێ : – خەلکێ وی زمانی
- بیانی
10. شێوێ فەرهەنگێ : – لاپەری
- ئەلیکترونی
- لسەر cd
- ب شێوەیەکێ تێکەل
- ب شێوێ دەنگی

تەوەرێ دووێ

2 .1.بنەمایێن زانستی بۆ دروستکرنا فەرهەنگان:

دانان و دروستکرنا فەرهەنگان د هژمارەکا زۆرا زمانان‌دا وەکی چالاکیەکا زمانی، د ب رێکێن زانستی دهێتە ئەنجامدان، بەلێ هەتا نوکە د زمانێ کوردیدا ب شێوەکێ چاڤلێکەری و نەزانستی کار ل سەر فەرهەنگان هاتیەکرنو چونکی چێکرنا فەرهەنگان زانستەکە بابەت و رێبازێن خوێین تایبەت هەنە و ئەو کەسێ ب کارێ فەرهەنگدانانێ رادبیت دڤێت ب تایبەت شەهرەزاییەکا باش د زمانیدا و رەوشەنبیریەکا گشتی د بوارێن ئەدەبیات و مێژوو و بابەتێن دیژیدا هەبیت. لەورا مە هەولدایە د ڤێ پشکێدا ب شێوەکێ زانستی بنەمایێن زانستێ فەرهەنگسازیێ دیاربکەین. بنەمایێن زانستیژی دبنە بنەمایێن سەر ئاستێ ناڤەرۆکا فەرهەنگێو روخسارێ فەرهەنگێ.مەبەستژبنەمایێن زانستیێناڤەرۆکا فەرهەنگان بریتیە ژ نەخشە و پێکهاتا هەر دەرگەهەکێ فەرهەنگی (لێکسیم) کو پێکدهێت ژ زانیاریێن هویر سەبارەت هەر یەکەیەکێ ژ یەکێن پەیڤێ(16). یانژی ب شێوەکێ گشتی ل دویڤ ئارمانج و ئەرکێن فەرهەنگان سەرەرایێ واتایا پەیڤان، زانیاریێن واتایی: (هەڤواتایی، فرەواتایی، دژواتایی، هایپۆنیمی، مێرونۆمی، ...)، رێنڤێس، درکاندن، لایەنێ سینتاکسی، زانیارێن پراگماتیکی و پێناسینا پەیڤان و هندەکجارانژی زانیاریێن ئیتیمۆلۆژی سەبارەت پەیڤان دهێنە دان کو هەرچەند ئەڤ زانیاریە بۆ روونکرنا ڤان دەرگەهان زۆرتر و هویرتر بن، ئەو فەرهەنگ زانستیتر و گرنگترە. لەورا دانەرێن فەرهەنگان پێدڤیە گرنگیەکا تایبەت ب ڤی بواری بدەن، هەرووەسا پێکهاتا روخسارێ فەرهەنگان، ئەوژی بوارەکێ پراکتیکیە بۆ دروستکرنا فەرهەنگێن ئێك زمان یان دوو زمانی و مەرجە ل سەر دانەری شەهرەزایی ل سەر رێکخستنا پەیڤان هەبیت کو ل دویڤ سیستەمەکێ ئەلفابێیی هاتبیتە رێکخستن، ل گەل کۆمکرن و پۆلینکرنا دەرگەهێن سەرەکی و

گوڤارازانكويا دهوك، پەربەندا:22، ژمارە:1، (زانستێن مروڤایەتی وكومەلناسی)، بپ22-41، 2019
https://doi.org/10.26682/hjuod.2019.22.1.28

لاوەكی و ڕێزكرنا ڤان دەرگەهان. چونكی ڕوخسار و ناڤەڕۆكا فەرهەنگێدوو تۆخمێن تمامكەرێن ئێكن و بساناهی ناهێنە ژێكجوداكرن، لەورا دێ ب گشتی توخمێبنەرەت د ئاڤاكرنا فەرهەنگەكا زانستیانەدا بەحسكەین، ئەوژی:

2 .1 .1.پێشەكیا فەرهەنگێ:

پێشەكیا فەرهەنگێ جیاوازە ژ پێشەكیا هەمی بەرهەمێن دیێن خودان پێشەكی، پێشەكی كلیلكا فەرهەنگێیە، وەكو دانەنیاسینەك بۆ فەرهەنگێ. د پێشەكیا فەرهەنگێدا پێدڤیە ئەڤ خالێن ل خوارێ بهێنە دیاركرن، ئەوژی:

- دەستنیشانكرنا ڕێبازا فەرهەنگێ.
- ڕێكا لێكدانا فەرهەنگێ.
- ڕێكێن ڕاستڤەكرنا دركاندن و تیپان.
- چاوانیا پولینكرنا واتایان.
- ڕێكێن دانەنیاسینا واتایێ ئەوا بكارهاتی.
- شروڤەكرنا هێما و نیشانە و كورتكرنێن د فەرهەنگێدا هاتین.
- پێداچوونەكا بلەز بۆ مێژوویا وی زمانی و ئاستێن زمانی[17].

ئەگەر فەرهەنگساز پێشەكیەكا زانستی بۆ فەرهەنگا خۆ داڕێژیت، دێ گەلەك ڕوونكرن، درێژبڕی و دووبارەكرن د فەرهەنگێدا كێمبن.

2 .1 .2.دەروازێن فەرهەنگێ:

دەروازە د فەرهەنگسازییێدا توخمەكێ بنەرەتە ژ توخمێن فەرهەنگێ، ئەو وەكو بربرا پشتێیە بۆ هەر كارەكی ئارمانجا وی دروستكرنا فەرهەنگێیە[18].

دەروازە، ئەو یەكا زمانییە ئەوا ل ژێر وێ هەمی یەكێن زمانیێن دیتر یان ئەوێن ژ وێ دروستبووین دهێتە دانان[19].دەروازە ب فۆنتەكێ مەزن یان بچویك یان تاری دناڤ دوو كەوانان‌دا دهێتە دانان، د دەروازاندا پێدڤییە فەرهەنگساز ئەڤان خالێن خوارێ ل بەرچاڤ وەربگریت، ئەوژی:

2 .1 .2 .1.جوٚرێن دەروازان:

گەلەك دابەشكرن بۆ جوٚرێن دەروازان یێن هەین، ئێك ژ ئەوان پۆلینكرنێن[20]بۆ دەروازان هاتینە كرن، ئەوژی:

أ. دەروازێن سادە: ئەو جوٚرێ دەروازیەكو یەكێن مۆفۆلۆژینە، ئانكو مۆرفیمن چ مۆرفیمێن سەربەخۆبن یان بەندبن، كو پێدڤییە فەرهەنگساز د دەروازێن تایبەتدا وان بدانیت و كاریگەری و بكارهێنانا وان شروڤەبكەت.

ب. دەروازێن لێكدای: ئەو دەروازەنە ئەوێن پتر ژ مۆرفیمەكێ پشكدارییێ د دروستكرنا واندا دكەت، ئەو لێكدان ببیتە ئەگەرێ بەرهەمهێنانا واتایەكا نوی.

ت. دەروازێن ئالۆز: ئەو دەروازەنە ئەوێن ب شێوێ ڕستێ بیت، پێكهێنێن وێ دناڤێكرا چووینە، هەمی پێكڤە ئێك واتا یا هەی، ئەگەر دەستكاری د وێ ڕستێدا بهێتە كرن ئەو واتا تێكدچیت ، دبێژنە ئەڤان دەربڕینان، دەربڕینێن ئالۆز، چونكی ژ دوو یەكان یان پتر پێكدهێتن واتایەكا جودا ژ پێكهێنێن خۆ ددەت ژ وانژی ئیدیۆم، چونكی واتایا خۆ هەتا ژ دەرڤەی دەوروبەرێ زمانی دپارێزیت.

گوڤارا زانكويا دهوك، پەربەندا:22، ژمارە:1، (زانستێن مروڤایەتی و كومەلناسی)، بپ22-41، 2019
https://doi.org/10.26682/hjuod.2019.22.1.28

2 .1. 2. 2.لێكدانا دەروازان:

ئەو رێبازە یا فەرهەنگساز بۆ رێكخستنا بابەتێن فەرهەنگا خۆ بكاردهینیت، گەلەك رێكخستن بۆ رێزكرنا لێكسیمان ژ لایێ دانەرێن فەرهەنگانڤە دهێنە بكارهینان، وەكی رێزكرنا هەرەمەكی(عشوائی)، رێزكرنا بابەتی، واتایی، رێزكرنا رستەسازی و مۆرفولۆژی، رێزكرنا بنەرەتی، رێزكرنا گۆهورینكەر و رێزكرنا ئەلفوبێتكی، كو د زۆربەیا فەرهەنگاندا شێوێ رێزكرنا لێكسیمان ل دویڤ سیستەمێ ئەلفوبێتكی یێ وی زمانی ئەوێ فەرهەنگ پێ دهێتە دارژتن دهێنە رێزكرن. مەبەست و ئارمانج ژ ئەڤێ رێزكرنێ ئەوە ب ساناهی پەیداكرنا واتایا وێ لێكسیمێیە ئەوا لێكولەری دڤێت واتایا وێ د دەمەكێ كێمدا بزانیت. هەرچەندە ئەڤ سیستەمەژی بێ ئاریشە نینە، بۆ نموونە: د زمانێ كوردیدا دەنگێ (ء) هەمزە د وان پەیڤێن كو ب ڤاول (ا، و، ی، ێ، ە) دەستپێدكەن ل دەستپێكا وان دهێت، بەلێ د رێزكرنا فەرهەنگاندا ئەڤە هەمی ل ئێك جه واتە لدویڤ دەنگێ هەمزێ ناهێنە رێزكرن، بەلكو ل دویڤ وان پیتان ئەوێن پشتی هەمزێ دهێن، هەر ئێك ل جهەكێ جودا دهێتە بكارهینان كو پێدڤیە دانەرێ فەرهەنگێ كا كیژ ب ساناهیترە و گونجایترە وێ بكاربینیت. ب شێوەیەكێ گشتی دوو لێكدانێن ئەلفابیێ د فەرهەنگێدا یێن هەین، ئەوژی:

أ. لێكدانا ژ دەرڤە: ئەوە ئەوا (احمد مختار عمر) دبێژیتێ لێكدانا مەزن. ئەوژی مەرجە بۆ هەبوونا فەرهەنگێ، چ فەرهەنگ ژ ڤی جورێ لێكدانێ بێ بەهر نینە.

ب. لێكدانا ژناڤدا: ئەو لێكدانا پێزانینایە، ئەوێن د دەروازێدا دهێن، (احمد مختار عمر) دبێژیتە ئەڤی جورێ لێكدانێ لێكدانا بچویك. ئەڤ جورە گرنگییێ ددەتە لێكدانا ئەوان داتاشینێن ل ژێر هەر دەروازەكێ هاتین، داكو پروسێسا لێگەریانێ ل دەڤ خویندەڤانی ئاسان بیت[21].

2 .1. 2. 3.هەلبژارتنا دەروازان:

دەستنیشانكرنا لێكسیمان كارێ دەستپێكیە بۆ دانانا هەر فەرهەنگەكێ كو دبیتە دەرگەهەك بۆ دیاركرنا تەڤایا زانیارییێن دیتر ل سەر ڤان لێكسیمان، واتە هەمی زانیارییێن دیتر بۆ شروڤەكرنا واتایا لیكسیمان دهێنە بكارهینان یانژی رێكا بدەستڤەهینانا زانیارێن دناڤ فەرهەنگێدا و رێكا چوونە ژۆر بۆ ناڤ فەرهەنگان ب رێكا ڤان لێكسیمان دهێتە ئەنجامدان، كو گرنكترین یەكێن دروستكرنا فەرهەنگانە، چ سادە یانژی پەیڤێن لێكدایی بن، لەورا هەلبژارتن و دروست بكارهینان و رێكخستنا دروستا ڤان لێكسیمان دشێت فەرهەنگەكا زانستیتر و رێكوپێكتر بۆ مە بدەتە دیاركرن، هەرچەندە ل دویڤ جورێ و تایبەتمەندیێن فەرهەنگان چەندین هۆكارێن هەین بۆ دروست هەلبژارتنا لێكسیمان د ناڤ فەرهەنگێدا، ژ وان[22]:

گوڤارازانكويا دهوك، پەربەندا:22، ژمارە:1، (زانستێن مروڤایەتی وكومەلناسی)، بپ22-41، 2019
https://doi.org/10.26682/hjuod.2019.22.1.28

أ- بكارهینەرێن فەرهەنگان: چێدبیت زاروك یان مەزن، قوتابی، ڤەكولەر، بسپۆر د بوارەكێ تایبەتدا، یان كەسەكێ دڤێت فێری زمانەكێ ببیت ... هتد. ئەڤان هەمیان كاریگەری ل سەر هەلبژارتنا جورێ لێكسیمان یێ هەی، چونكی دڤێت دانەرێ فەرهەنگێ گەلەكێ شارەزا و هویر بیت ل جورێ هەلبژارتنا لێكسیمان بوٚ هەر ئێك ل ڤان بوارێن جوداجودا.

ب- بەرفرەهیا فەرهەنگان: هەرچەندە گەلەكا ب زەحمەتە ئەم بشێین هەمی پەیڤێن زمانەكی د ناڤ ئێك فەرهەنگدا توماربكەین، لەورا ئەڤ بەرفرەهیە ل دویڤ دەم، جه و بودجەیەكا دیاریكری دهێتە دیاركرن و كارتێكرنێ ل هەلبژارتنا لێكسیمان دكەت. وەكی:

1. بەرفرەهیا مێژوویی: ل دەستپێكێ ژ لایێ مێژوویيڤە پێدڤیە سنورێ فەرهەنگێ بهێتە دیاركرن كا ئەڤ فەرهەنگە هەنوكیە یانژی مێژوویە یاكیژ سەردەمیە یان كیژ ماوەیە؟

2. بەرفرەهیا جوگرافی: پێدڤیە سنورێ جوگرافی بهێتە دیاركرن، بوٚ نموونە ئەگەر ئەم كوردی وەرگرین.پەیڤێن كیژ دیالێكتا كوردی بوٚ زمانێ كوردی دێ هێنە هەلبژارتن؟ یان كیژ دیالێكت سەرەكیە؟ ئایا د شیاندایە مفا ژ دیالێكتێن دیتر بهێتە وەرگرتن؟ یان ئەو فەرهەنگا دهێتە دیاركرن دێ تایبەت ب ئێك دیالێكتڤە بیت.

3. بەرفرەهیا جڤاكی: فەرهەنگەكا گشتیە پێدڤیە هەمی پەیڤێن چینێن جیاوازێن جڤاكی ل خوٚ بگریت، بەلێ ئەگەر بوٚ چینەكا دیاریكری بهێتە تەرخانكرن و ب تنێ دێ داكوكیێ ل سەر هەلبژارتنا وان لێكسیمان هێتەكرن، یێن تایبەت ب وێ چینێڤە.

4. بەرفرەهیا زانستی: دیسان لایەنێ زانستی كارتێكرنێ ل سەر هەلبژارتنا لێكسیمان ل دویڤ تایبەتمەندیێن زانستی دكەت، هەر زانستەكێ پەیڤێن تایبەت ب بوارێن خوٚڤە یێن هەی، كو دانەرێ فەرهەنگێ پێدڤیە ئەڤێ چەندێ ل بەرچاڤ وەرگریت.

ژلایەكێ دیترڤە بوٚ هەلبژارتنا لێكسیمان ل دویڤ بەشێن ئاخاڤتنێ، هەمی گاڤان شێوێ سەرەكیێ پەیڤێ دویر ژ لایەنێ رێزمانیێ وێ دهێتە توماركرن، بوٚ نموونە دەمێ كارەك دبیتە لێكسیم پێدڤیە شێوێ چاوگیێ وی بهێتە توماركرن نەك گەردانكرنا وی، چونكی ئەگەر وەسا بیت دڤێت بوٚ هەر كارەكی دەم و كەسێن جیاواز بكاربینین كو ئەڤ چەندە پێدڤی ناكەت. یانژی ناڤەك دەمێ دبیتە لێكسیم پێدڤیە شێوێ تاك و بوٚ هەڤالناڤ و هەڤالكاری شێوێ سادە بهێتە توماركرن دویر ژ هەر فوٚرمەكێ گەردانكریێ رێزمانی.

2 .1 .2 .4.پێزانینێن د دەروازاندا دهێن:

هەر دەروازەك پێدڤیە كومەكا پێزانینان بخوٚڤەبگریت، ئەوژی:

- پێزانینێن دەنگی
- پێزانینێن رێزمانی
- پێزانینێن واتایی

https://doi.org/10.26682/hjuod.2019.22.1.28

- پێزانینێن ئینسایكلوپیدی
- پێزانینێن بكارهێنانێ و شێوازی
- پێزانینێن ئیتیمۆلۆژی

2 .1 .2 .4.1. پێزانینێن دەنگی:

هەر زمانەكی سیستەمەكێ فۆنیمیێ تایبەت ب خۆ یێ هەی، لەورا گەلەكا پێدڤیە ل دەمێ نڤیسسنا فەرهەنگەكا زانستی ئەو پەیڤا دهێتە تۆماركرن، پێدڤیە ب رێكا سیستەمێ فۆنیمی دركاندنا وێ بهێتە تۆماركرن، داكو شێوێ دروستێ پەیڤێ ب دروستی بهێتە دركاندن و واتایا وێ ب دروستی بهێتە دیاركرن. بۆ نموونە د زمانێ كوردیدا هەردوو پەیڤێن (كێم و كیم یان تی و تی) وەك رێنڤیس ب ئێك شێوە دهێنە نڤیسین، بەلێ دركاندنا وان یا جیاوازە كو دبیتە ئەگەرێ هندێ خوینەر دوو واتایێن جیاواز بدەتە ڤان هەردوو پەیڤان، لەورا گەلەكا گرنگە د فەرهەنگێدا بەرامبەر هەر پەیڤەكێ سیستەمێ فۆنیمیێ وێ بهێتە دیاركرن. د ڤی بواریدا ئەنجومەنێ ناڤنەتەوییێ دەنگی (IPA) كومەكا هێمایێن دەنگی بۆ رێنڤیسەكا فۆنیمی دەستنیشانكرینە كو د بوارێ زمانناسییێدا مفا ژێ دهێتە وەرگرتن،ژبەر جیاوازیێن دەنگی ژ زمانەكی بۆ زمانەكێ دیتر یانژی د زمانەكی بخۆدا، پێدڤیە دەمێ نڤیسینا فەرهەنگەكا زانستی مفا ژ ڤان هێمایان بهێتە وەرگرتن بۆ پتر روونكرنا واتایا پەیڤان و دركاندنا وان ب شێوەیەكێ دروست. هەرچەندە ئەڤ هێمایە هاریكاریەكا باش ژی دكەن بۆ وان كەسان ب تایبەت یێن بڤێن زمانەكێ بیانی فێربن، چونكی ب ڤێ رێكێ دێ فێری دركاندنا دروستا فۆنیمێن وی زمانی بن.

2 .1 .2 .4 .2.پێزانینێن رێزمانی:

گرنگترین تایبەتمەندیێن رێزمانی، ئەوێن دناڤ فەرهەنگاندا بۆ لێكسیمان دهێنە دیاركرن دیاركرنا بەشێ ئاخفتنێ یێ وێ لێكسیمییە، چونكی دەمێ بەشێ ئاخاڤتنێ دناڤ فەرهەنگێدا دهێتە تۆماركرن، خوینەر بۆ تێگەهشتنا واتایا وێ كێمتر دێ تووشی ئاریشان بیت، چونكی ب دیاركرنا لایەنێ رێزمانیێ وێ خوینەر دشێت زانیارییێن دیتر سەبارەت چاوانیا بكارهینانا وێ ل سەر تەوەرێ هەڤشینی بدەستڤە بهینیت(23). بۆ نموونە دەمێ لایەنێ رێزمانییێ لێكسیمەكا وەكی ناڤ دهێتە دیاركرن، خوینەر ب شێوەكێ نەراستەوخۆ هەستدكەت كو ئەڤ لێكسیمە دشێت ل جهێ بكەر، بەركار، تەواوكەرێ رستێ بهێتە بكارهینان.

ژلایەكێ دیترڤە دیاركرنا سنورێن مۆرفیمان، ب دروستی پەیڤێ ددەتە ناساندن، واتە د ناڤ ڤەرهەنگەكا زانستیدا گەلەكا گرنگە بزانین كا هەر لێكسیمەكا دهێتە بكارهینان ژلاییێ پێكهاتنێڤە چ جۆرەكە سادەیە یان لێكدایە، ژ چەند بەشان پێكهاتیە، ئەوژی ب دانانا خالەكێ، یانژی هێلەكا بچویك سنورێ مۆرفیمێن وێ دهێنە دیاركرن كو خوێنەر دشێت ب ڤێ رێكێ زانیارێن زێدەتر ل سەر پەیڤان وەرگریت.

2 .1 .2 .4 .3.پێزانینێن واتایی:

گوڤارازانكويا دهوك، پەربەندا:22، ژمارە:1، (زانستێن مروڤایەتی وكومەلناسی)، بپ22-41، 2019
https://doi.org/10.26682/hjuod.2019.22.1.28

ئێك ژ گرنگترین زانیارییێن كو پێدڤیە د فەرهەنگەكا زانستیدا بهێنە تۆماركرن، زانیارییێن واتاییێن لێكسیمانە، كو پێناسەكرن ئێكە ژ گرنگترین رێكێن تۆماركرنا زانیاریان كو ب رێكا وێ واتایا لێكسیمان دهێتە دیاركرن، ئەوژی ل دویڤ جورێ وان لێكسیمان دمینیت. هندەك جاران پێناسەكرنەكا شروڤەكاری، پێناسەكرنا بكارهێنانی یان پێناسەكرنا هەڤواتایی بۆ دهێتەكرن.

د پێناسەكرنا شروڤەكاریدا، دەستپێكێ گرنگی ب وێ كێلگا واتایی دهێتەدان، ئەوا لێكسیما دیاریكری، ژ لایێ رەگەزیڤە پەیوەندی ب وێ كێلگەهێڤە هەی ، پاشان جیاوازیا وێ دێ ل گەل پەیڤێن دیترێن سەر ب وێ كێلگەهێڤە بەراوردكەین، واتە بەشێن وێ دێ دیاركەین، بۆ نموونە: ترشك: جورەكێ خوارنییە كو ژ گوشت، دانهێرك، ئاڤا تەماتێ، خوێ، ترشی، بەقلی... هتد. دروستدبیت.

ژ لایەكێ دیترڤە د پێناسەكرنا بكارهێنانێدا، پێدڤیە فەرهەنگنڤیس گرنگییێ ب چاوانیا بكارهینانا وێ لێكسیمێ دناڤ رستێدا بكەت، بۆ نموونە: ژ= بۆ نیشاندانا دەسپێكا دەمی، یان جهی بكاردهێت.

د پێناسەكرنا هەڤواتاییدا لێكسیمێن فەرهەنگی ب دوو شێوان دهێنە پێناسەكرن رێكا مۆرفۆلۆژی یان واتایی. بۆ نموونە: هندەك لێكسیم ب رێكا پێكهاتا مۆرفۆلۆژی دهێتە پێناسەكرن وەكی: چیروكنڤیس: ئەو كەسێ كارێ وی چیرۆك نڤیسینە. یانژی هندەك جاران ئەم دشێین ئاماژێ ب پێكهاتا رێزمانیا وێ بكەین، بۆ نموونە: فڕی: كارێ بوریە و ژ چاوگێ فڕین هاتیە وەرگرتن. د بنەرەتدا واتایا پەیڤێ بۆ فورمێ سەرەكی هاتیە زڤراندن، ئەوێ د فەرهەنگێدا هاتیە تۆماركرن، بەلێ گرنگترین بوارێ زمانناسیێ كو بۆ پێناسەكرنا لێكسیمان دهێتە بكارهینان بوارێ واتاسازیە، ژ وان پەیوەندیێن واتایی بۆ روونكرنا لێكسیمان ئەڤێن خوارێنە[24].

1. هەڤواتایی: ئێكە ژ بەرنیاسترین پەیوەندیێن دناڤبەرا یەكێن زمانیدا كو دوو یان چەند پەیڤەكا واتایەكا نێزیك ل هەڤدوو یا هەی. د پێناسەكرنا واتایدا مفا ژ ڤێ پەیوەندیێ دهێتە وەرگرتن. واتایا لێكسیمێن فەرهەنگی دێ بۆ یەكێن هەڤواتایا وێ هێتە زڤراندن كو مفاییێن ئەڤێ دیاردێ ئەوە ناهێلیت زێدە گەلەك دووبارەبن ب بەرچاڤكرنا لایەنێ ئابووریێ زمانی و كێمكرنا قەبارێ فەرهەنگێ.

2. دژواتایی: ئەو پەیوەندیە ئەوا دناڤبەرا دوو یەكێن زمانیدا دهێتە بكارهینان كو چەمكێ دژیەك دناڤبەرا واندا دیاردكەت. وەكی: مری ≠≠ زندی، رۆژ ≠≠ شەڤ

3. هایپۆنیمی: د ڤێرێدا واتایا یەكەیاكا زمانی واتایا ئێك یان چەند یەكێن زمانیێن دیتر بخۆڤە دگریت. بۆ نموونە: چەمكێ پەیڤا گول چەمكێن پەیڤێن نێرگز، بەیبون، گولالە، دەمەشێر... هتد. ل ناڤخۆ دگریت.

گوڤارازانكويا دهوك، پەربەندا:22، ژمارە:1، (زانستێن مروڤايەتی وكومەلناسی)، بپ22-41، 2019
https://doi.org/10.26682/hjuod.2019.22.1.28

4. مێرونۆمی: ئەو پەیوەندیا دناڤبەرا بەش و گشتیدا دروستدبیت. نموونە: دەست، ئەم دشێین زەند و باسك وەك بەشەك ژ دەستی دیاركەین.

سەرەرایێ ئەڤان پەیوەندیان واتاسازی دشێت رۆلەكێ گرنگ د پێناسەكرنا وان پەیڤاندا بگێریت، ئەوێن دكەڤنە سنورێ ئێك كێلگا واتایی، چونكی ئەڤ جورە پەیڤە هەمی ل پال ئێك و ب فورمەكێ ئێككگرتی دهێنە پێناسەكرن، ئەوژی ژبەر هەبونا تايبەتمەندیێن هەڤپشك كو دكەڤنە سنورێ ئێك كێلگا واتایی[25]. بۆ نموونە: باب، دایك، خویشك، برا، مام، خالْ خالەت، مەت ئەڤە هەمی پێكڤە كێلگا خێزان پێكدهینن كو ئەم دشێین ب شێوێ كۆمەل ل سەر بنەمایێ كێلگەها خێزانی بدەینە پێناسەكرن.

2 .1 .2 .4 .4.پێزانینێن ئینسایكلوپیدی :

ئەو پێزانینن ئەوێن باسی تشتان دكەت و بەحسێ بێژەیان ناكەت، پێزانینان لدوڕ جیهانا ژدەرڤە ددەت، ژوان پێزانینان:

- پێزانین لدوڕ هندەك ناڤێن بەرنیاس، بۆ نموونە(كەس ، جە ، گیانەوەر،رووەك).
- پێزانین لدوڕ هندەك روداینێن مێژوویی و دیاردێن ل دەرڤە هەین.
- پێزانین لدوڕ هندەك تێرمێن زانستی[26].

2 .1 .2 .4 .5.پێزانینێن بكارهینانی و شێوازی:

ئێك ژ ئەركێن سەرەكیێن فەرهەنگێ دەستنیشانكرنا ئاستێ دەربرینێ و پلا بكارهینانا وی دناڤ چوارچووڤەكێ دیاركری و ودیركرنا دەوروبەرێ تێدا بكاردهێت، گرنگترین پێزانینژی :

- پێزانین لدوڕ كەڤناتی و نویاتیا دەربرینێ.
- پێزانین لدوڕ دووبارەبوون و پلا بەلاڤبوونێ.
- پێزانین لدوڕ قەدەغەكرن یان كوتكرن یان رێدانا بكارهینانا دەربرینان.
- پێزانین لدوڕ بوارێ بسپۆریێ.
- پێزانین لدوڕ پیڤەریا بێژەیی یان نەپیڤەرە.
- پێزانین لدوڕ جهێ دەربرینێ یان جهێ بكارهینانا وێ[27].

2 .1 .2 .4 .6.پێزانینێن ئیتیمۆلۆژی:

د هندەك فەرهەنگاندا تومارکرنا زانیاریێن ئیتیمۆلۆژی بۆ لێكسیمان وەكی بەشەك د پێكهاتا ناڤخوێدا دهێتە هژمارتن كو د ڤێ برگێدا ژێدەرێ پەیدابوونا لێكسیمان و قوناغێن جوداجودا یێن وان گورانكاریێن ب سەردا هاتی دهێنە تومارکرن، لەورا (كیپفر) یێ د وێ باوەرێدا كو پێدڤیە ئیتیمولۆژیست بسپۆرێن زمانڤانییێ مێژوویی و بەراوردكاریێ بن هەتا كو بشێن ب شێوەكێ دروست ئەوان گورانكاریان دیاربكەن ئەوێن ب درێژایا مێژوویێ ب سەر پەیڤاندا دهێن[28].

2 .1 .2 .5.بكارهینانا وێنان بەرامبەرێ لێكسیمان:

مفا وەرگرتن ژ وێنان، داهێنانەكە ژ فەرهەنگڤیسێن رۆژئاڤا هاتیە وەرگرتن[29]. دانانا وێنان د فەرهەنگێدا دبیت هندەك شاشیان د تێگەهشتنا واتایا هندەك پەكێن زمانی پەیدابكەت، چونكی كێم جاران وێنەكێش هەبیت د هەمان

گوڤارازانكويا دهوك، پەربەندا:22، ژمارە:1، (زانستێن مروڤايەتی وكومەلناسی)، بپ22-41، 2019
https://doi.org/10.26682/hjuod.2019.22.1.28

دەمدا زمانڤانبیت، هەروەسا زمانڤانی ئەو شارەزاییە نینە کو د هەمان دەمدا شارەزایی د زانستێن بیرکاری و میکانیکیدا هەبیت، هەروەسا شارەزا د پیشەسازییێدا و زانستێ بایلۆژیدا هەبیت. لەورا بریاردان ل سەر هندێ کو ئەو وێنە هەر ئەو یەکا زمانییە[30].د ناڤ فەرهەنگاندا بکارهینانا وێنان بۆ لێکسیمان، دبیتە ئەگەرێ هندێ کو دانەرێن فەرهەنگان پێدڤی ب شروڤەکرنێن زێدە نەبن، هەروەسا هاریکاریا خوینەری دکەت زویتر و باشتر بگەهینە واتایا لێکسیمێ، هەرچەندە بەرهەڤکرنا وێنەی بۆ هەر بابەتەکی تشتەکێ نەگونجایە و هندەکجاران چێنابیت، وەکی بابەتەکێ واتایی کو د شیاندا نینە وێنەیەك بۆ بهێتە کێشان، بەلێ بۆ هندەك تشت و کەلوپەلێن بەرجەستە و ب تایبەت کەلوپەلێن کەڤن گەلەکا گونجایە، یان وێنێ گیاندارەکێ یان رووەکەکی.

2 .1. 2 .6. پۆلینکرنا دەروازان:

ژ لایەکێ دیترڤە کارەکێ دیترێ رۆخساریێ فەرهەنگان پۆلینکرنا لێکسیمانە بۆ لێکسیمێن سەرەکی و لاوەکی کو ئەڤەژی ل سەر بنەمایێ مۆرفۆلۆژی، سینتاکسی، واتایی و یەکێن دیترێن زمانی دهێنە دابەشکرن،[31]کو لێکسیمێن لاوەکی هەمی گاڤا دکەڤنە ژێر خانا لێکسیمێن سەرەکی، ژبەر وێ چەندێ گەلەك جاران پێدڤی ناکەت ئەو زانیارییێن کو سەبارەت لێکسیمێن سەرەکی دهێنە دیارکرن، پێدڤی ناکەت جارەکا دیتر بۆ لێکسیمێن لاوەکی هەمان زانیاریان دووبارەکەین.

بۆ نموونە:– دەستێ وی دگەهیتە دەڤێ وی. ئەڤ لێکسیمە وەکی لێکسیمەکا لاوەکی، ل ژێر لێکسیمەکا سەرەکی وەکی (دەست یان دەڤ) دهێتە دانان چونکی ئەڤ دوو پەیڤە د وێ ئیدیەمێدا ب ناڤەرۆکا وێ دهێنە دەستنیشانکرن.

هەرچەندە دڤێت وێ چەندێ بزانین کو لێکسیمێن لاوەکی مەبەست ئەو نینە، ئەڤ لێکسیمە د بێ بهانە، بەلێ بۆ مەبەستا ب ساناهیکرنێ و زوی گەهشتنە واتایا وێ، لێکسیمێن سەرەکی و لاوەکی دهێنەدیارکرن، بۆ نموونە: ئەگەر (دلپیس، دلخوش، دلگرم، ...) ئەڤ لێکسیمە وەکی لێکسیمێن لاوەکی ل ژێر لێکسیما (دل) بهێنە بکارهینان، یا ئێکێ پەیوەندیا ڤان پەیڤان لگەل پەیڤا دل دهێتە پاراستن یا دووێ ژ لایێ فۆرمیڤە بۆ مە دیاردبیت کو وشا (دل) سەرەیێ ڤان پەیڤانە.

تەوەرێ سێیێ

3 .1.فەرهەنگا جوودی:

فەرهەنگەکا هەڤگرتی: (کوردی – عەرەبی)یە، دانەرێ وێ (نعمت حسین باجلووری)یە، چاپا ئێکێیە، یا سالا (2011)یە، ژ وەشانێن پەرتووکخانەیا جزیری – دهۆکێیە، ل چاپخانەیا (دار **الروضة**) ل ستەمبۆلێ – تورکیا. ناڤونیشان وەکو دیار کو خودانێ کتێبخانێ ب شێوە شیعر باسکریە کو زمانێ کوردی وەکو چیایێ جوودی بلند و جوانە و تژی گول و گیایە وکانیك و

https://doi.org/10.26682/hjuod.2019.22.1.28

جەلالە، شانێن هنگڤینی و هێلینێن بلبلانە، ژ (972) لاپەرێن تایبەت ب پەیڤ و رامانان پێكدهێت، هەر لاپەرەك لسەر دوو ستینان دابەشدبیت، زێدەباری، رێخووشكرن ژ لایێ پرۆفیسوریێ هاریكار (د. عبدالوهاب خالد موسی) و بەراهیكەك ژ لایێ دانەری هاتیە دارژتن ، ل دوماهییێ (57)ژێدەر و سەرچاوە هاتینە تومارکرن.

3 .2.هەلسەنگاندنا فەرهەنگا جوودی لدویڤ فەرهەنگسازییێ:

فەرهەنگا جوودی ئێكە ژ وان فەرهەنگێن كو ژ لاییێ رۆخساریێ ژدەرڤە یێ پەرتووكێ شێوەكێ سەرنجراكێش بۆ هاتیە دروستكرن كو پێدڤیە فەرهەنگێن گشتی د چەند بەرگەكاندا بهێنە دروستكرن، سەرەرای هندێ كو لاپەرێن وێ د زۆرن، بەلێ بۆ چەندین سالێن دیر و درێژ مفا ژێ دهێتە وەرگرتن، هەروەسا ئەو نە چیرۆكەكە یان دیوانەكا شیعرییە، ئێك جار بهێتە خواندن و بهێتە هەلگرتن، بەلكو هەردەم مروڤ پێدڤی پیێ هەیە. زێدەباری هندێ، بەرگێ جوان و سەرنجراكێش بۆ فروتنێ پتر لبەرچاڤ دبیت.ئەڤێ فەرهەنگێ وەكو زۆربەیا فەرهەنگێن ل ڤان دوماهیان، كو پتریا وان بنەمایێن زانستیێن دروست بۆ دروستكرنا فەرهەنگان لبەرچاڤ وەرنەگرتینە، د ئەڤێ لێكۆلینێدا دێ لدویڤ ئەوان بنەمایێن زانستیێن فەرهەنگسازییێ، فەرهەنگا جوودی هەلسەنگینین.

أ. پێشەكیا فەرهەنگێ:

سەبارەت پێشەكیا فەرهەنگێ دانەر چ پێشەكیەكا زانستی بۆ فەرهەنگا خوێ دانەرژتییە، تەنها د پێشەكییێدا ئاماژە ب هندێ كریە كو فەرهەنگا وی باهرا پتریا دەڤۆك و زاراڤێن كوردی بخۆڤەگرتیە، پتر ژ (30000)پەیڤ و ئیدیۆم تێدانە، ب تنێ گرنگی ب وان پەیڤان دایە، ئەوێن د ژیانا رۆژانەدا بكاردهێن. لاوازی د پێشەكییێداهەیە، چونكی پێشەكی تۆخمەكێ گرنگە ژ فەرهەنگێ و پێدڤییە گرنگی ب پێشەكییێ بهێتە دان ب تایبەت بۆ فەرهەنگەكا كوردی زۆر گرنگە، چونكی هەتا نوكە رێنڤێس و ئەلفابێیەكا ئێككگرتی نینە، زێدەباری گەلەك بابەتێن رێزمانی و واتایی و جۆراوجۆریا زار و دەڤوكێن كوردی. د ئەڤێ فەرهەنگێدا پێدڤی بوو ئەو زار و شێوەزارێن د فەرهەنگێدا هاتین هاتبانە دیاركرن، ئەگەر نە فەرهەنگ هوسا دبیتە فەرهەنگەكا گشتی یا كوردی و هەلگرا مەزنترین كێماسیە ئەوژی نە یا گشتگیرە. پێدڤی بوو لیستا كورتكرنا (قائمە المختصرات) ب هەردوو زمانان د پێشەكیا فەرهەنگێدا هاتبا رێكخستن، چونكی بكارهینانا هێما و نیشان و پیتان د هەر كارەكێ زانستیدا پێدڤییەكە بۆ دویركەڤتنێ ژ دووبارەبوون و درێژبرییێ، دانەری تەنها دوو كورتكرن تایبەت ب زمانێ عەرەبی بكارهینانە، ئەوژی: (ج :كومكرنا پەیڤێ (**جمع الكلمة**)، م: مێكرنا پەیڤێ (**مؤنث الكلمة**))، جهێ سەرسورمانییە مادەم پەیڤا كۆم و مێ كورتكرن بۆ دروستكرینە، بۆچی تاك و نێر ژی

گوڤارازانکویا دهوك، پەربەندا:22، ژمارە:1، (زانستێن مروڤایەتی وکومەلناسی)، بپ22-41، 2019
https://doi.org/10.26682/hjuod.2019.22.1.28

کورتکرن بۆ دروستنەکرینە. د لیستا کورتکرنادا پێدڤییە کورتکرن بۆ (نژادێ پەیڤێ، پۆلا ڕێزمانیا پەیڤێ، دەمێن کاری، لێزڤرین بۆ جهێن دیتر، ... هتد) بکاربهێن.

ب. دەروازێن فەرهەنگێ:

سەبارەت دەروازێن فەرهەنگا جوودی، دەروازێن کوردینە و ب فۆنتەکێ سورێ مەزنکری (Bold)هاتینە تایپکرن، شروڤەکرن و ڕاماندانا دەروازان ب فۆنتەکێ ڕەشێ مەزنکری (**B**)هاتینە تایپکرن.

أ.هەلبژارتنا دەروازێن فەرهەنگێ : سەبارەت هەلبژارتنا دەروازێن فەرهەنگێ، دانەری دەروازە ژ باهراپتریا دەڤوکێن کرمانجی وەرگرتینە، فەرهەنگ ژ پتر ژ (30000) پەیڤ و ئیدیۆمان پێکدهێت و بایەخ ب ئەوان پەیڤان دایە، ئەوێن د ژیانا ڕۆژانەدا دهێنە بکارهێنان، ئەڤ چەندەژی دانەری د بەراهیکێدا دیارکریە. ئەگەر بەرێخۆبدەینە دەروازێن فەرهەنگێ زۆربەیا زۆرا پەیڤ و دەربڕینێن د فەرهەنگێدا هاتین زاراڤێ کرمانجیە و نموونێن کێم ژ هندەك زارێن کوردی تومارکرینە، هوسا فەرهەنگ لاوازی دکەڤیتێ، هەرووەسا دانەری پیڤەرێ خۆ یێ زانستی سەبارەت وەرگرتنا وان پەیڤێن د زمانێ ڕۆژانەدا بکاردهێن دیارنەکریە، چونکی گەلەك پەیڤێن د فەرهەنگێدا هەین د زمانێ زانستیدا بکاردهێن.

ب.ژێدەرێ وەرگرتنا دەروازان: ژ (75)ژێدەران دەروازێن فەرهەنگێ و شروڤەکرنا واتایی هاتیە وەرگرتن، هەرووەکو چاوا ل دوماهیا فەرهەنگێ ژێدەر و سەرچاوە هاتینە تومارکرن. ئەو ژێدەر هژمارەکا زۆرا وان فەرهەنگێن کوردی و عەرەبی و ئینگلیزینە، زێدەباری دیوانێن شیعری.

پ. یەکێن وەکو دەروازە د فەرهەنگێدا هاتین :

1. پۆلێن ڕێزمانی: (ناڤ، کار، هەڤالناڤ، هەڤالکار، ئامراز، جهناڤ، پێشگر، پاوگ،...)دەروازێن فەرهەنگینە، بەلێ هەمی دەمان ئەڤ پۆلێن ڕێزمانی بۆ هەمی دەروازان نەهاتینە تومارکرن.

2.گرێیێن ئاسایی: دانەری گەلەك گرێیێن ئاسایی د فەرهەنگێدا وەکو دەروازێن فەرهەنگی بکارهینانە، ئەڤە ژی کێماسیەکا مەزنە بۆ فەرهەنگێ دهێتە هژمارتن، گرێیێن ئاسایی ب هیچ شێوەیەکی ناهێنە تۆمارکرن وەکو دەروازێن فەرهەنگی، تەنها ئەگەر د هندەك فەرهەنگێن تایبەتمەندیدا بکاردهێن، بۆ نموونە لاپەرە (139) نموونێن (بێهنا بنکەفشا، بێهنا خوش، بێهنا دەڤی، بێهنا دژوار). نموونێن ژ ئەڤی جوری د فەرهەنگێدا دزۆرن. ئەڤ چەندەژی ڤەدگەرێتەڤە هندێ کو گەلەك پەیڤێن عەرەبی بەرامبەری وان پەیڤەکا کوردی نینە، لەورا بۆ وەرگێڕانێ ئەم نەچاردبین ب گرێیەکی دەربڕینێ ژێ بکەین، ئەڤ جورێ گرێیان نابیت د فەرهەنگێدا بهێنە تومارکرن، بەلێ دانەری هەر گرێ ب گرێ دگەلەك جهاندا ژ فەرهەنگێ ڕامانکرینە.

3. ئیدیۆم: دناڤ فەرهەنگێدا ب ڕێژەیەکا باش هاتینە تومارکرن.

گوڤارازانكويا دهوك، پەربەندا:22، ژمارە:1، (زانستێن مروڤایەتی وكومەلناسی)، بپ22-41، 2019
https://doi.org/10.26682/hjuod.2019.22.1.28

4.تێرمێن زانستی: ڕێژەیەكا كێم ژ تێرمێن زانستی و ب تایبەت، تێرمێن تایبەت ب زانستێن مرۆڤایەتی تێدا هاتینە تومار كرن.

5.ڕستێن ئاسایی: ب شاشی گەلەك ڕستە هاتینە توماركرن بۆ نموونە د لاپەرە (219)دا (تە شولەپێ یە؟) (تە شولەژێ یە؟)، لاپەرە (232) (تشت وەكو خۆ هێلان).

ت. لێكدانا دەروازان: ئەوژی ب دوو شێوان:

– لێكدانا ژدەرڤە: دانەری لدویف دركاندنێ ڕێزكرینە، ئەوژی: (ئ، ب، پ، ت،ط، ج، چ، ح، خ، د، ر، ز، ژ، س،ص، ش، ع، ف ، ڤ، ق، ك، گ، ل ، م ، ن، ه، و، ی)، ل ڤێرێ دانەری دوو دەروازێن دەنگێن بیانی (ص،ط) بكارهینایە و ئەڤە نەفۆنیمێن ڕەسەنێن كوردینە و هژمارا مەزنا وان دەروازان هەلگرێن پەیڤێن عەرەبینە، پێدڤی بوو ئەو پەیڤ هاتبانە خۆمالیكرن و ل جهێ وان فۆنیما (س، ت) هاتبا نڤیسین.

– لێكدانا ژناڤدا: لدویف لێكدانا ئەلفابێیا زمانی هاتینە ڕێزكرن، ئەوژی: (ا، ە، ب، پ، ت، ج، چ، ح، خ، د، ر، ز، ژ، س،ص، ش، ع،غ، ف ، ڤ، ق، ك، گ، ل ، م ، ن، ه، و، ی).ل ڤێرێ دووبارە هندەك پەیڤ ب دوو ئەلەمۆرفێن جودا هاتینە تۆماركرن. بۆ نموونە لاپەرە (9) پەیڤێن (ئاسن، ئاسنقۆت، ئاسنقۆتی، ئاسنگەر، ئاسنگەری ل هەمان لاپەرە (ئاصن، ئاصنقۆت، ئاصنقۆتی، ئاصنگەر، ئاصنگەری).

ج. پێزانین زمانی د فەرهەنگێدا:

– پێزانینێن دەنگی:خالا سەرەكی ئەوە كو دانەری مفا ژ ئەلفابێیا دەنگی یا جیهانی وەرنەگرتیە بۆ دركاندنا دروستا دەربڕینێ، هەروەسا د فەرهەنگێدا چ ئاماژە ب پێزانینێن دەنگی نەهاتیەكرن، پێزانینێن دەنگی و ب تایبەت: (گورانكاریێن دەنگی، فۆنیمێن نەكەرتی، نژادێ دەنگان) پێدڤییە د هەر فەرهەنگەكا گشتیدا هەبن، بۆ نموونە : لاپەرە (306 ، 901) پەیڤا (حەتاڤ) پێدڤی ناكەت دەروازەكا جودا بۆ هاتبا دانان و ل هەمان دەروازە (هەتاو) هاتبا دانان ، ئەوژی پشتی دیاركرنا فۆرمێ (هەتاڤ)كو ئەوژی یاسایەكێ دەنگی د كوردییێدا هەیە دناڤبەرا دەنگێ (ه ، ح) كو ل گەلەك جهان جهێ ئێك دگرن، هەروەسا (ڤ، و) ئەوژی ب هەمان شێوە پێدڤییە ئاماژە پێ هاتباكرن، لاپەرە (667) (كا؟: این، كا: تبن) دركاندنا وان نە ئێكە، بەلێ دانەری چ ئاماژە و هێما بۆ دەنگێ (ك) تەرخاننەكرینە، كو دەنگەك ژ وان تەوژمدارە،زێدەباری ڕۆلێ هێزێ ددیاركرنا دركاندنا دروستا هندەك پەیڤاندا بۆ نموونە لاپەرە (342) دەربڕینا(خۆ نیشاندان)هەمان دركاندنا هێزێ نینە، هەروەسا بكارهینانا فۆنیمێن بیانی وەكو دەروازێن فەرهەنگی جهێ شاشییێە، بۆ نموونە دەنگێ (ص،ط) فۆنیمێن كوردی نینن.

فەرهەنگ ڕێنیشاندەرەكە بۆ دروست نڤێسینا زمانی، هەرچەندە د زمانێ كوردیدا ڕێكەڤتن لسەر ئێك شێوێ ڕێنڤێسا ئێكگرتی نینە، بەلێ هندەك شێوە د هەمی ڕێنڤێسادا وەكو یەكن، بۆ نموونە:

گوڤارا زانکویا دهوک، پەربەندا:22، ژمارە:1، (زانستێن مروڤایەتی و کومەلناسی)، بپ22-41، 2019
https://doi.org/10.26682/hjuod.2019.22.1.28

لاپەرە (103) پەیڤا (بچیك) پێدڤیبوو ب رێنڤێسا (بچویك) هاتبا نڤێسین، هەروەسان لاپەرە (187) پەیڤا (پێتڤی) و پەیڤێن ژێ دروستبووین، پێدڤیە ب شێوێ (پێدڤی) هاتبا نڤێسین. زێدەباری بکارهینانا فۆنیما بیانی(ص،ط) د رێنڤێسا گەلەك نموونانداندا، کو بەری نوکە ئاماژە پێ هاتیەدان.

– پێزانینێن مۆرفۆلۆژی: دانا پێزانینێن مۆرفۆلۆژی بۆ دەروازێن فەرهەنگی ئێك ژ مەرجێن زانستییێن فەرهەنگێنە، ئەڤ پێزانینە ب شێوێ کورتکرن بڕەخ دەروازا فەرهەنگی و ل هەر جهەکێ پێدڤی پێ هەبیت پێدڤییە هەبیت، بەلێ د فەرهەنگێدا تەنها بۆ دیارکرنا ناڤێ تایبەتی جاران پێزانین بکارهاتیە، بۆ نموونە هێمایێ (ك) بەرامبەری کاری و هێمایێ (ن) بەرامبەری ناڤی، هەروەسا هەڤسەنگی د دیارکرنا دەمێن کاریدا، پولێن رێزمانی، بۆ هەمی دەروازان نینە، بۆ نموونە د لاپەرە(77)دا(بەرەڤان، بەرەڤانی) هاتیە، بەلێ د لاپەرە (134)دا، (بێ عار) بتنێ هاتیە و فۆرمێ (بێ عاری) نە تومارکریە، هەروەسا د لاپەرە (389)دا ئیدیۆما (دەڤبەردای)، ئێك فۆرمێ هەی، دانەری کریە چاوگ (دەڤبەردان) و ئەڤە نابیت، د لاپەرە (306)دا چ فۆرمێن (حەتاڤی) نینن و رامانا وێ (شمسی، ماهو متعلق بضوء الشمس) بیت.

– پێزانینێن واتایی: سەبارەت پێناسەکرنا لیکسیمێن د فەرهەنگا جوودیدا هاتین، شێوازێ وەرگێرانێ بکارهینایە، ئەوژی ب دیتنا مە دزڤریتەڤە بۆ هندێ کو فەرهەنگ دوو زمانیە، واتایا لیکسیمێ ب زمانێ عەرەبی هاتیەدان، هەروەسا رێکا وەرگێرانا ئێکسەر بساناهیترین رێکە هەڤبەری رێکێن دیترێن دیارکرنا واتایێ و کێم جاران شروڤەکرن بکارهینایە، بۆ نموونە :

گەلەك جاران کێماسی د دیارکرنا واتایێ د فەرهەنگێدا دیارە،بۆ نموونە د لاپەرە (380)دا نموونا (دەست ب شوول) ب واتایا(سئ التصرف) ناهێت، واتایا گەلەك دەربرینان مژاوی و نەدیارە بۆ نموونە د لاپەرە (322)دا نموونا (خەجخەجك: اسم نبات تحمل ازهارا **ذات** لون احمر)، (خەجخەجووك: اسم **حشرة** من الزواحف) روون نینە، هەروەسادلاپەرە (306)دا (حەتاڤ ب واتایا (ضوء الشمس) ناهێت، بۆ نموونە دلاپەرە (91)دا (بەرێ سیلێ : **اسم جبل في بلدة** العمادية)، ئەڤە شاشیە چونکی بەرێ سیلێ چیانینە. دلاپەرە (557)دا پەیڤا (سیپان) بوویە سێ دەروازە و هەلگرا ڤان واتایانە(**اسم جبل** کوردستانی في مدینة (بدلیس) **مطل علی** بحیرة (وان)، اسم جبلین کوردستانیین، جبال ثلجیة، اکوام ثلجیة)، ژ لایێ دیارکرنا پەیوەندیێن واتایی فەرهەنگێ خزمەتا وان پەیوەندیان نەکریە، ب تایبەت ئەڤ پەیوەندیە بخۆ خزمەتا فەرهەنگان دکەن بۆ بساناهی دیارکرنا واتایێ، ب تایبەت لێزڤرین ب هەڤواتایێ ئێك ژ سیمایێن زانستیبوونا فەرهەنگییە.سەبارەت بابەتێ دەربرینێن هەمان واتا هەی وەکو (هەڤبێژو فرەواتا) چ تۆخیبێن روخساری دناڤبەرا واندا نەدانانە، پێدڤیبو بۆ

فرەواتاییێ ئێك دەروازە هاتبا دانانو واتایێن وێ یان ب خال یان ب نیشانەكێ ل جهێ بەرامبەر هاتبانە ڕێزكرنو هەڤبێژێ پتر ژ دەروازەكێ بۆ هاتبا دانان، ئەڤ چەندەژی د هەمی پەیڤێن فرەواتادا بكارنەهینایە.

هەرووەسا شاشی د ڕێزكرنا واتایێن دەربڕینێن فرەواتا هەیە، بۆ نموونە دلاپەرە (376)دا نموونە (دەركەتن، دەركەفتن) ب واتایا (تخرج) دهێتوئێكەم جار هاتینە دیاركرن كو واتایا مەجازیە، نابیت ڕامانكرنا لیكسیمان ب واتایا مەجازی دەستپێبكەین، سەرەرای كو هەردوو پەیڤ ئێك پەیڤن و تەنها لادانەكا دەنگی دناڤبەرا واندا هەیە. هەرووەسا ل گەلەك جهان دەمێ ناڤێن تایبەت دهێن كو هندەك ژوان ناڤان ژ هەڤالناڤەكی هاتینە خوازتن، نابیت ئێكەم جار وەك ناڤێ كەسی واتایی بدەینێ و پاشی واتایا (هەڤالناڤی، كاری، ...) بدەینێ، بۆ نموونە د لاپەرە(585)دا پەیڤا (شرین: اسم للانث) بەری (شرین : حلو، عذب، فرات) هاتیە، بۆ نموونە د لاپەرە (102)دا پەیڤا (بەیار) و د لاپەرە (163)دا (پەریخان)ب هەمان شێوە دهێت.

ح.پێزانینێن ئینسایكلوپیدی: ئەڤ جورێ پێزانینان ل گەلەك جهان د فەرهەنگێدا پێدڤییە هەبن و د فەرهەنگێدا نینن و ئە گەر هەبن د ڕوون نینن، د فەرهەنگێدا هندەك ناڤێن كەسان و جهان و بەرهەمان هاتییە، بەلێ ب ڕێژەیەكا كێم و پێزانینێن باش بۆ نەهاتینە ئامادەكرن، بۆ نموونە د لاپەرە (310)دا پەیڤا (حەیرانووك)، ب واتایا (**نوع من الغناء الكوردي**) ڕوونبابیت، پێدڤییە پێناسەكا دروست بۆ هاتبا كرن، هەرووەسا د لاپەرە (971)دا (یەلدا: لیلة عید المیلاد) هەمان شێوە. هەرووەسا جاران دانا پێزانینان و بكارهینانا هندەك جهێن بیانی جهێ كێماسییە وەكو د لاپەرە(322)دا پەیڤا (خەتەن: اسم بلدە بتركستان) چ گرنگی و بكارهینان ل دەڤ كوردان نینە.

خ. پێزانینێن شێوازی و بكارهێنانی:

فەرهەنگ یا هەمەرەنگە، گەلەك زار و شێوەزار و دەڤوكێن جوداجودا تێدا بكارهاتینە، پێدڤیبوو دانەری پەیف بۆ دەڤەر و زارێن وان ڤەگەراندبان، ئەڤ چەندەژی د فەرهەنگێدا ئەنجامنەدایە، هەر چەندە د هندەك نموونااندا ژ زمانێ زاروكان ئاماژە ب شێوازێ زاروكان دایە،هەرووەسا ل هندەك جهان د وەرگێڕانا هندەك ئیدیۆمێن كێمدا پەیڤا (كنایە) بەرامبەری ئیدیۆمان تۆماركریە، بەلێ ئەڤ چەندە لسەر هەمی ئیدۆمان ئەنجامنەدایە، هەرووەسا ل هندەك جهان ئاماژە ب بوارێ هندەك تێرمان كریە بەلێ نە هەمی تێرمان بۆ نموونە د لاپەرە(402)دا پەیڤا (دراو : **المفروض** (ریاضیات)، د لاپەرە (454)دا پەیڤا (ڕستە: جملە (**قواعد اللغة**)،هەرووەسا ئاماژەكرن ب هندەك دەربڕین و پەیڤێن تابۆ(**Taboo**)، (یوفیمیزم **Euphemism**)،زێدەباری یا ژ هەمیان گرنگتر پەیڤێن عەرەبی ب ڕێژەیەكا زۆر بووینە دەروازێن

گوڤارازانكويا دهوك، پەربەندا:22، ژمارە:1، (زانستێن مروڤایەتی وكومەلناسی)، بپ22-41، 2019
https://doi.org/10.26682/hjuod.2019.22.1.28

فەرهەنگی بیٚ هیچ ئیشارەتەك ب نەژادیٚ پەیڤیٚ بهێتە دان، بۆ نموونە د لاپەرە (604)دا. هەرووەسا ئاستیٚ بكارهینان و كەڤناتیا پەیڤان پێدڤیبوو دیاركربا، چونكی هندەك پەیڤ د فەرهەنگێدا د ژیانا ئەڤرۆدا بكارناهێن، بۆ نموونەد لاپەرە (1)دا پەیڤێن (ئاپ،ئاپۆ) پێدڤیە بۆ دەڤەرەكیٚ ژڤراندبان، هەروەسا د لاپەرە (937-938)دا پەیڤێن (هنگ، هنگو) وەكو جهناڤ پێدڤیبوو بۆ ئاماژەب ویٚ دەڤەرا لێ دهێتە بكارهینان كربا. سەبارەت ئاستیٚ بكارهێنانیٚ بۆ نموونە د لاپەرە (103)دا پەیڤا (بچیك) د لاپەرە (354)دا پەیڤا (خێزان)و د لاپەرە (505)دا پەیڤا (ژن)و د لاپەرە (915)دا پەیڤا (هەڤژین)، هەمی بەرامبەری ئێك واتا دهێن كو ئەو ژی (زوجه)یە بەلیٚ بكارهێنانا وان جیاوازە.هەرووەساد لاپەرە (26)دا (ئەجنە) و د لاپەرە (504)دا پەیڤا (ژ مە چێتر) هەمان واتایە بەلیٚ بكارهێنان جودایە، بۆ نموونە د لاپەرە(380)دا پەیڤا (دەستاڤ) یوفیمیزمە.

هوسا بۆ مە خویادبیت كو دانەریٚ ئەڤیٚ فەرهەنگیٚ نەشیایە فەرهەنگەكا زانستی یا دروست دروست بكەت، ئەڤ چەندەژی ب دیتنا مە فەرهەنگا ئێك كەس دانەریٚ ویٚ بیت، نەشێت چ جاران كونترولیٚ لسەر زمانی و لایەنێن گرێدای ب زمانی بكەت، دانەر پێدڤیە گروپەكیٚ تمام ژ شارەزایێن هەمی بوارێن ژیانی بیت، زێدەباری مفا وەرگرتنا دانەری ژ فەرهەنگێن پێشیٚ كو ئەو بخوٚ نە دزانستینە وكێماسی مەزنتر لێكرینە.

ئەنجام

1. بەهرا پتریا فەرهەنگڤیسان ژ وان كەسانێن ب حەز و ئارەزوویا (هاوی) هەی بۆ دانانا فەرهەنگان ئانكو كەسێن شارەزا و تایبەتمەند نینە، ئەڤە ژبلی هندیٚ كو چ جه و دەزگەهەكیٚ دیاركری نینە كو گرنگییٚ بدەتە دروستكرنا فەرهەنگان.

2. فەرهەنگا جوودی هەلگرا كومەكا زۆرا كێماسیانە و ب تایبەت پرنسیپێن زانستی بۆ دروستكرنا فەرهەنگەكا گشتییا زمانی تێدا نینن.

3. ئێك ژ ئەگەرێن سەرەكی بۆ كێمبوونا یەكێن فەرهەنگی ڤەدگەریتەڤە بۆ وان كێماسیێن هێشتا د زمانڤانیا كوردیدا هەین، مینا نەرێكەفتن لسەر فۆنیمێن زمانی، رێنڤیس، یاسایێن دەنگی، تێرمینۆلۆژییٚ، مۆرفۆلۆژی، واتاییٚ، ئەڤ كێماسییە د فەرهەنگێدا ڕەنگڤەدەن.

4. فەرهەنگا جوودی پشتبەستنەكا زۆر ب فەرهەنگێن لپێش خۆ كریە، لەورا كێماسیێن وان فەرهەنگا دووبارە د ئەڤیٚ فەرهەنگێدا دیاردبن.

5. فەرهەنگێن ژ ئەڤی جوری باهرا پتر بۆ مەرەمێن بازرگانی دهێنە دروستكرن.

6. باشترین جورێن فەرهەنگیٚ ئەون كو ژ لاییٚ بسپۆر و ئەكادیمیێن شارەزا بهێنە دانان و ژ لاییٚ لیژنەكێڤە بهێنە دانان ، نەك تاكە كەسەكیٚ هاوی.

پەراوێز

1-ربيعة برباق، 2012، 61

https://doi.org/10.26682/hjuod.2019.22.1.28

2-محمد رشاد الحمزاوي، 2004، 275
3- حلمي خليل،2006 ، 13
4- علي القاسمي، 2003، 20
5- محمد الركيك، 2000، 6
6- محمد رشاد الحمزاوي ، 2004، 277-278
7- حلمي خليل ، 1997، 13
8- علي القاسمي، 2003، 13
9- محمد الركيك ،2000، 20
10- علي القاسمي ، 1991، 3
11-وشەیەکا کوردیا کەڤنە و ژ فرەهەنگ هاتیە وەرگرتن، د کوردیێدا ب واتایا زۆر زەبەنگ ئانکو ب واتایا گرانی و نرخ و برِ (مقدار) دهێت، ژێدەر: جەمال نەبەز(2008): 135.
12- علي القاسمي، 2003، 12
13-علي القاسمي ، 1991، 3
14-David crystal,2004 , p 108
15- احمد مختار عمر ، 2009، 35
16-Hartman, 1988,p.94
17- احمد مختار عمر ، 1998، 167
18- خالد فهمي ، 2003، 191
19- حلمي خليل، 1998، 386
20- علي القاسمي، 2003 ، 118
21- احمد مختار عمر، 2009، 98
22- ساغر شريفى، ثروانة فخام زادة، 1386 ، 103-104
23-فريبا قطره، 1386، 82
24-كورش صفوى، 1379، 99-110
25-هەمان ژێدەر،190
26- احمد مختار عمر،2009 ، 160
27-احمد مختار عمر، 2009 ، 155 - 160
28-Kipfer.B.A, 1984, p.44
29-حسن هاشمي ميناباد، 1386، 53
30-حسن ظاظا : 1990: 124
31-فريبا قطره، 1386 . 76

ژێدەر

ژێدەر ب زمانێ کوردی:

- **جەمال نەبەز، (2008) : وشەنامەکی ئیتیمولوژیای زمانی کوردی** www.kurdbun.de
- **نعمت حسين باجلووری (2012) ، فەرهەنگا جوودی یا هەڤگرتی: کوردی – عەرەبی، چ 1، چاپخانا** دار الروضة، **تورکیا.**

ژێدەر ب زمانێ عەرەبی:

- احمد مختار عمر (1998)، البحث اللغوي عند العرب مع دراسة لقضية التأثير و التأثر، ط6، عالم الكتب، القاهرة.
- احمد مختار عمر، (2009)، صناعة المعجم الحديث، ط2، عالم الكتب، القاهرة.
- حسن ظاظا ،(1990)، كلام العرب من قضايا اللغة العربية،ط2، دار القلم دمشق.
- حلمي خليل (1998) ، دراسات في اللغة و المعاجم ، ط1، دار النهضة العربية، بيروت.
- حلمي خليل، (1997)، مقدمة لدراسة التراث المعجمي العربي، ط1، دار النهضة العربية، بيروت.
- خالد فهمي، (2003)، تراث المعاجم الفقهية في العربية دراسة لغوية في ضوء اصول صناعة المعجم و المعجمية،ط1، ايتراك للطباعة و النشر و التوزيع ، مصر.
- ربيعة برباق، (2012)، الدلالة المعجمية عند العرب دراسة نظرية و تطبيقية، اطروحة دكتورا، قسم اللغة و الادب العربي، كلية الاداب، جامعة بانة، الجزائر.
- علي القاسمي (1991)، علم اللغة و صناعة المعجم، ط2، مطابع جامعة الملك سعود، الرياض.
- علي القاسمي، (2003)، المعجمية العربية بين النظرية و التطبيق، ط، مكتبة لبنان– ناشرون، بيروت.
- محمد الركيك، (2000)، المعجمية التفسيرية، مطبعة فاس، المغرب.
- محمد رشاد الحمزاوي، (2004)، المعجمية مقاربة نظرية و مطبعة، مركز النشر الجامعي، تونس

https://doi.org/10.26682/hjuod.2019.22.1.28

ژێدەر ب زمانێ فارسی:

- حسن هاشمی میناباد، (1386)، مجموعه مقالات فرهنگ نگاری، دفتر دوم، فرهنگستان زبان و ادب فارسی، تهران.
- ساغر شریفی، پروانه فخام زاده، (1386)، مدخل گزینی در فرهنگ عمومی یك زبانه، فرهنگ نویسی، شماره 1، فرهنگستان زبان و ادب فارسی، تهران.
- فریبا قطره، (1386)، نقش زبانشناسی در فرهنگ نویسی امروز، فرهنگ نویسی، شماره 1، فرهنگستان زبان و ادب فارسی، تهران.
- کورش صفوی، (1379)، درامدی بر معنا شناسی، چاپ اول، انتشارات سور مهر، تهران.

ژێدەر ب زمانێ ئینگلیزی:

- David crystal ,2004,The Cambridge encyclopedia of language, second edition, Cambridge university press.
- Hartman and James,G.I. 1988, Dictionary of Lexicography, Routledge, New York.
- Kipfer,B.A. 1984, Work book Lexicography, A,wHeaton and CO.ltd. Exter.
- Malmakjaer,K. 1991, The linguistic Encyclopedia, Roultledge, New York.

الخلاصة

يعتبر علم المعاجم من المواضيع المهمة لاي لغة و ذلك للتعرف على تلك اللغة والمحافظة عليها و خاصة اذا كانالمعجم للغتين وبالاضافة الى هذه الوظائف من المتطلبات المهمة لعمل الترجمة، لذا في هذا البحث بالاضافة الى التحدث عن علم المعجم، انواع المعاجم، تعريف المعجم، اظهار المقومات العلمية للمعاجم، محاولة علمية للتعرف اكثر على نواقص المعاجم من حيث الشكل والمضمون في اللغة الكردية حتى تصبح مقوماً لمعاجم اللغة الكردية. ولهذا الغرض تم اختيارمعجم مزدوج اللغة جوودى كعينة للبحث.

ANALYZING SCIENTIFIC PRINCIPLES IN THE KURDISH DICTIONARY: JUDY DICTIONARY AS A SAMPLE

DR.SULAIMAN ISMAIL RAJAB,DR.ARAALIAHMEDandDR.HUDAABDULQADERQASIM
College of Languages, University Of Duhok, Kurdistan Region-Iraq

ABSTRACT

Lexicology is important for any language in order to know that language and preserve it particularly when the dictionary is written in two languages and this is one of the important requirements to compile a dictionary.Besides tackling lexicology, types of dictionaries, showing the scientific fundamentals of dictionaries, this research is an academic attempt to identify dictionary shortcoming in terms of form and content in Kurdish in order to be a basic dictionaries in Kurdish. Thus, a two language dictionary was taken as a sample, i.e. Judi dictionary.